

Ks. RAFAŁ ORZECOWSKI

ORCID 0009-0002-3323-6522

PODSTAWY PRYMATU ORAZ MISJA BISKUPA RZYMU WEDŁUG O. JACKA SALIJA OP

WSTĘP

Trwający od wieków prymat biskupa Rzymu¹ w Kościele katolickim dla wielu osób jest rzeczą oczywistą, przyjmowaną *a priori* i bez większego zastanowienia. Jednak patrząc na cały świat chrześcijański, do którego przynależą różne denominacje tworzone przez wyznawców Chrystusa, należy zadać pytanie, co jest źródłem pierwszeństwa biskupa Rzymu.

Taką refleksję podjął o. Jacek Salij OP, współczesny teolog i apologeta, który w pracy „Po co Kościołowi papież” oraz innych swoich tekstach dokonał analizy tekstów Nowego Testamentu, pism Ojców Kościoła, zarzutów oraz legend związanych z papieskim urzędem. Łącząc różne wątki, dokonał syntetycznej apologii prymatu biskupa Rzymu, a zarazem ukazał wykład dotyczący kształtowania się tej instytucji.

Celem artykułu jest przedstawienie argumentów przemawiających za prymatem oraz misją biskupa Rzymu, jaką odnajdujemy

¹ Na temat prymatu papieskiego zob. H.U. von Balthasar, *Antyrymski resentyment. Papiestwo a Kościół*, Poznań 2004; O Clément, *Rzym inaczej. Prawosławny wobec papiestwa*, Warszawa 1999; P. Lisicki, *Grób rybaka. Śledztwo w sprawie największej tajemnicy watykańskich podziemi*, Warszawa 2019; G.L. Müller, *Papież. Posłannictwo i misja*, Kraków 2017; K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, Kraków 2004.

w pismach dominikanina. Analizowanymi źródłami są artykuły J. Salija zgromadzone w tematycznych publikacjach, a także literatura przedmiotu dotycząca tego zagadnienia. Pierwsza część artykułu będzie dotyczyła interpretacji klasycznych tekstów prymacjalnych, w drugiej i trzeciej zostanie dokonana analiza dotyczących dwóch koncepcji urzędu biskupiego oraz postapostolskich świadectw prymacjalnych. Misji biskupa Rzymu w świetle tradycji Piotrowej będzie poświęcony czwarty paragraf, a piąty będzie dotyczył papieża Honoriusza oraz legendy o papieżycy Joannie.

1. INTERPRETACJA KLASYCZNYCH TEKSTÓW PRYMACJALNYCH

Mówiąc o prymacie św. Piotra, należy pamiętać, że sprawowanie przez niego władzy różni się od modeli biznesowych czy korporacyjnych. Tę różnicę widać zarówno w formie, jak i pochodzeniu mandatu upoważniającego do rządzenia. W tym miejscu warto się zastanowić, skąd pochodzi przywilej, a zarazem obowiązek nadany Piotrowi. W Nowym Testamencie oprócz licznych fragmentów przybliżających postać św. Piotra, szczególne miejsce zajmują tzw. teksty prymacjalne², które ukazują zarówno pochodzenie, jak i formę władzy Piotra. J. Salij nazywa je trzema słowami Chrystusa Pana o prymacie Piotra i do ich grona zalicza Mt 16, 15-19; Łk 22, 32; J 21, 15-17.

Dominikanin wydobywa z nich esencję pozwalającą zrozumieć i przyjąć istotę prawdy w nich zawartej. Polski teolog odnotowuje, że wybranie Piotra do przewodzenia Dwunastu jest aktem uprzednim wobec umiejętności i postaw, do których on dopiero dorasta. Ta prawidłowość jest widoczna w sposób szczególny w 16 rozdziale Ewangelii według św. Mateusza, gdzie obok wyznania Piotra oraz przekazania Mu kluczy Królestwa zawiera się również szorstkie wezwanie do stanięcia za Mistrzem z Nazaretu. Nie przeszkadza to jednak Jezusowi w powierzeniu rybakowi z Galilei zadania umacniania braci (Łk 22, 31-32), zaznaczając,

² Szczegółowa analiza tekstów prymacjalnych zob. P. Artemiuk, *Kim jest papież w Kościele?. Szkice z teologii prymatu*, Płock 2022, s. 9-14.

że On sam wobec żądań szatana o przesianie wybranych uczniów jak pszenicy prosił, aby wiara rybaka nie ustała. W świetle tych tekstów widać, że jednym z podstawowych zadań Piotra i Jego następców będzie umacnianie Kościoła w wierze, mające być przeciwwagą wobec szatana, który jak „lew ryczący, szuka kogo pożreć” (1P 5, 8).

Ostatnim z „trzech słów Jezusa” przytoczonych przez o. Salija jest dialog Piotra z Jezusem nad Jeziorem Genezalet, gdzie autor Czwartej Ewangelii wskazuje zarówno na sens posługi, jak i na pierwszeństwo Piotra. Połączenie pytań: „Czy kochasz mnie? Czy miłujesz mnie?” z wezwaniem „Paś owce moje!”, ukazuje, że „prymat w Kościele powinien być wypełniany w miłości do Chrystusa”³. Znaczenie posiada również fakt, że w momencie pisania tego tekstu Piotr już od 30 lat nie żył. Można zatem stwierdzić, że włączenie tych słów do dzieła Janowego świadczy o tym, że „Jan widział w prymacie Piotra bezcenny dar Zbawiciela dla całego Kościoła i wszystkich jego pokoleń”⁴, nawet w obliczu trudnego „dorastania” do tej odpowiedzialności.

Opisane powyżej teksty prymacjalne są częścią fundamentu na których oparta jest nauka o prymacie św. Piotra. Nie stanowią one jednak pełnego obrazu św. Piotra, który jest przedstawiony przez czterech Ewangelistów. Henryk Seweryniak podkreśla, że Marek ukazuje Go jako ucznia zadającego pytania Jezusowi, stawia na czele grona Dwunastu oraz podkreśla moment zmiany imienia. Nieco inny aspekt uwydatnia Mateusz, który pokazuje Piotra – Skalę. Tak samo jak wcześniej opisywany Ewangelista zapisuje w tekście dwa imiona apostoła, wymienia go jako pierwszego w katalogu Dwunastu wysłanych na misje oraz przytacza pytania zadane przez Piotra. Pewną wyjątkowością jest pokazanie sytuacji, gdy Jezus daje Piotrowi do rozważenia kwestię podatku świątynnego (Mt 17, 24-27). Trzeci z synoptyków – zgodnie z przytoczonym wcześniej rozdziałem dwudziestym drugim – ukazuje Piotra jako umacniającego braci – lecz również pomija upomnienie go przez Jezusa w Getsemani i dodaje uwagę, że to właśnie Rybak z Galilei,

³ J. Salij, *Prymat Piotra w Nowym Testamencie*, w: tenże, *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 20.

⁴ Tamże.

razem z umiłowanym uczniem przygotowywali Ostatnią wieczerzę. Chociaż po przybyciu do grobu widzi same chusty, to jednak grono Jedenastu zaświadcza uczniom z Emaus, że „Pan rzeczywiście zmarłychwstał i ukazał się Szymonowi” (Łk 24, 34). Z kolei z Ewangelii Umiłowanego Ucznia można wydobyć następujący obraz Piotra. Jan ukazuje go jako rzecznika Dwunastu mówiącego. „Panie, do kogoż pójdziemy?” (J 6, 68) i wyznawcę, który chociaż nie rozumie w pełni mesjańskiego posłannictwa Zbawiciela wyznaje go „Świętym Boga” (J 6, 69). Innymi znaczącymi gestami, które ukazuje Ewangelista jest pierwszeństwo wejścia do pustego grobu (J 20) oraz dialog znad jeziora Genezaret (J 21)⁵.

Warto jednak zauważyć, że osoba Piotra jest widoczna na kartach Nowego Testamentu zdecydowanie więcej razy, niż zostało to ukazane do tej pory. W Nowym Przymierzu jest on nazywany Szymonem (54 razy), Symeonem (2 razy, Kefasem (9 razy) oraz *Petrosem* lub *Piotrem* (154 razy)⁶. Najstarszym tekstem mówiącym o Piotrze jest *Credo* zawarte w 1Kor 15, 3b-6 świadczące o ukazaniu się Zmartwychwstałego Jezusa najpierw Piotrowi, potem Dwunastu, a później więcej niż pięciuset braciom jednocześnie. Ten krótki tekst, ukazujący pośrednio Piotrowy prymat, jest również ważny z innego powodu. Otóż zarówno w Liście do Koryntian, jak i w innych swoich listach, św. Paweł używa wyłącznie określeń *Kefas* i *Piotr*. Interpretując to zjawisko H. Seweryniak wskazuje, że św. Paweł, nie używając innych określeń, chce ukazać pochodzącym z pogaństwa chrześcijanom sens imienia Księcia Apostołów⁷. Niemniej istotnym tekstem Nowego Testamentu dotyczącym prymatu biskupa Rzymu jest list do Galatów. To właśnie w nim znajduje się świadectwo trzech spotkań Apostoła Narodów z Piotrem. Pierwsze polegało na wzajemnym spotkaniu (Ga 1, 18), drugie dokonało się po czterestu latach i było związane z Soborem Jerozolimskim (Ga 2, 1-10), a trzecie miało miejsce w związku ze sporem antiocheńskim

⁵ Zob. H. Seweryniak, *Teologia fundamentalna*, t. II, Warszawa 2010, s. 102-104.

⁶ Por. S. Cipriani, *Św. Piotr Apostoł*, Kraków 2008, s. 28-29.

⁷ Zob. H. Seweryniak, *dz. cyt.*, s. 98.

(Ga 2, 11-14). To właśnie przy opisie drugiego spotkania Paweł uznaje Piotra, Jakuba i Jana filarami wspólnoty⁸.

2. DWIE KONCEPCJE URZĘDU BISKUPIEGO, A PRYMAT PAPIEŻA

U początków chrześcijaństwa bardzo wyraźnie zarysowały się dwie tradycje dotyczące sposobu sprawowania urzędu biskupa. Pierwszą z nich, prezentowaną przez wspólnotę jerozolimską oraz kościoły Janowe, dominikanin określa mianem koncepcji monarchicznej. Z kolei drugi sposób, prezentowany m.in. przez Kościół w Antiochii, polegał na postawieniu na czele wspólnoty kolegium zależnego od Kościoła w Jerozolimie. Otóż tę drugą koncepcję wybrał św. Paweł, który prerogatywy zwierzchnika założonych przez siebie wspólnot rezerwował sobie, „natomiast codzienną troskę o Kościół powierzał grupie miejscowych starszych presbiterów. Nawet jeżeli w jego listach znajduje się informacja o biskupach to – według Jacka Salija – „nie można ich stawiać w jednym rzędzie obok św. Pawła”⁹.

Chociaż dominikanin wyróżnia Apostoła Narodów na tle biskupów wspólnot przez niego zakładanych, wskazuje również, że ta różnica jest nieporównywalnie mniejsza, niż we wspólnotach tradycji Janowej i Jakubowej. W nich „biskup jest jakby oddzielony od Kościoła, stojąc ponad Kościołem jako jego widzialny Chrystus. Tradycja Pawłowa widzi go bardziej jako «pierwszego spośród braci»”¹⁰. Jako dowód wtopienia się we wspólnotę dominikański teolog podaje przykład Klemensa Rzymskiego, który kierując „List do Koryntian”, pisze go, jako cały Kościół Rzymski i dopiero z innych źródeł można wywnioskować kto jest rzeczywistym autorem innych tekstów¹¹.

⁸ A. Vanhoye, P.S. Williamson, *List do Galatów. Katolicki Komentarz do Pisma Świętego*, Poznań 2022, s. 37–54.

⁹ J. Salij, *Prymat papieża na tle dwóch koncepcji urzędu biskupiego*, w: tenże, *Królestwo Boże w was jest*, Poznań 1980, s. 298.

¹⁰ Tamże, s. 301.

¹¹ Zob.: Św. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010, s. 78.

Jacek Salij podkreśla, że w dyskusji dotyczącej prymatu biskupa Rzymu zawsze podkreśla się rolę św. Piotra, a zbyt mało mówi się o św. Pawle, którego nauczanie dotyczące tego zagadnienia również ma znaczenie. Pisząc o tej kwestii dominikanin przypomina, że „w starożytności biskupa Rzymu nazywano często następcą Apostołów Piotra i Pawła”¹². Ten tytuł podkreślał, że zadaniem biskupa Rzymu nie jest tylko rządy, lecz również apostołska służba wobec całego Kościoła¹³. Teolog przywołuje również cztery – według niego – najważniejsze świadectwa dowodzące, że źródła wspólnoty rzymskiej należy szukać u Piotra i Pawła. Pierwszym z nich jest list Dionizego, biskupa Koryntu, do Kościoła w Rzymie, w którym autor porównuje obydwie Kościoły do szczepów sadzonych rękami wspomnianych wcześniej apostołów¹⁴. Następnie teolog przytacza Tertuliana, który w „Preskrypcji przeciw heretykom” zaświadcza, że w Rzymie Piotr upodobnił się w męce do Jezusa, a Paweł został ukoronowany śmiercią Jana Chrzciciela¹⁵. Kolejni pisarze przywołani przez Jacka Salija – Ireneusz z Lyonu oraz Euzebiusz z Cezarei – podkreślają, że Kościół w Rzymie został założony przez

¹² Tamże, s. 302.

¹³ Jan XXIII również określił siebie Następcą Świętych Piotra i Pawła w przemówieniu radiowym wygłoszonym 11 września 1962 roku. Zob.: Jan XXIII, *Radio address concerning the Second Vatican Council*, <https://www.ewtn.com/catholicism/library/radio-address-concerning-the-second-vatican-council-7925> [dostęp 4.12.2025]

¹⁴ Por.: Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, przeł. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 88.

¹⁵ Por.: Tertulian, *Preskrypcja przeciw heretykom*, w: Tertulian, *Wybór pism*, Warszawa 1970, s. 70-71.

obydwu apostołów i działa zgodnie z tradycją apostolską¹⁶ oraz że ich trofea znajdują się na Wzgórzu Watykańskim oraz na drodze do Ostii¹⁷.

3. ANALIZA NAJWCZEŚNIEJSZYCH POSTAPOSTOLSKICH ŚWIADECTW PRYMACJALNYCH

J. Salij apologię prymatu papieskiego opiera na pismach trzech Ojców Kościoła oraz przebiegu synodu w Sardyce i soboru w Efezie, których – świadome, bądź intuicyjne działanie – wskazuje na rolę Kościoła Rzymian w Kościele pierwszych wieków.

Najstarszym świadectwem postapostolskim, dotyczącym prymatu jest „List do Kościoła w Koryncie” Klemensa Rzymskiego¹⁸ datowany na rok około 96. Wyjątkowość tego tekstu wynika z co najmniej kilku elementów. Otóż, oprócz tonu oraz treści rozwiązującej problemy Koryntian, które za chwilę zostaną omówione, na uwagę zasługuje fakt adresatów tego listu. Zdawałoby się, że Koryntianom borykającym się z wewnętrznymi problemami powinna pomóc wspólnota efeska, która znajdowała się bliżej i w której żył jeszcze Umiłowany Uczeń. Czyni to jednak Rzym, w którym już od ok. 30 lat nie żyje Apostoł Piotr, a władzę po nim sprawuje kolejny, trzeci już biskup. To postępowanie świadczy o autorytecie wspólnoty rzymskiej i jej kolejnych biskupów.

¹⁶ „Ponieważ jednak wyliczenie sukcesji wszystkich Kościołów zajęłoby w niniejszym dziele zbyt wiele miejsca, przeto wskazując na następstwa największego i wszystkim znanego, przez dwu najchwalebniejszych Apostołów Piotra i Pawła założonego i ustanowionego w Rzymie Kościoła, który posiada tradycję od Apostołów i wiarę opowiadaną ludziom, a dochodzącą aż do nas drogą kolejnego następstwa biskupów” – Św. Ireneusz, *Przeciw Herezjom*, w: A. Bober, *Światła ekumeny. Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 39.

¹⁷ „Ja zaś mogę pokazać trofea Apostołów. Wstąp na wzgórze Watykanu albo idź na drogę do Ostii, a znajdziesz tam trofea tych, którzy ten Kościół założyli” – Euzebiusz z Cezarei, *dz. cyt.*, s. 88.

¹⁸ Powodem napisania tego listu było usunięcie przez wspólnotę ustanowionych wcześniej prezbiterów. To postępowanie spotkało się ze stanowczym sprzeciwem biskupa Rzymu, por.: Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010, s. 45–87.

On zaś pisząc „sprawicie nam wiele radości i wesela, jeśli posłuszni temu, cośmy wam napisali przez Ducha Świętego, położycie kres grzesznym, zrodzonym z zawiści gniewom, stosując się do prośby o zgodę i pokój, jaką skierowaliśmy do was w tym właśnie liście”¹⁹, pokazuje, że również czuje ciężący na sobie obowiązek. Warto zauważyć, że autor chociaż wypowiada się jak mający władzę, nie używa perswazji ani nie przekonuje, lecz wypowiada się mocą swojego autorytetu oraz posyła swoich przedstawicieli z zadaniem rozwiązania problemu²⁰.

Kolejnym starożytnym autorem wskazującym na prymat Piotrowy wymienionym przez o. Salija jest żyjący na przełomie I i II wieku Ignacy Antiocheński, autor „Listu do Kościoła w Rzymie”²¹. Biskup ten w drodze z Antiochii do Wiecznego Miasta, gdzie miał zostać wykonany na nim wyrok śmierci, pisze listy do siedmiu Kościołów, z którymi czuł się związany. Marek Starowiejski wskazuje, że kluczem, według którego należy rozumieć ten list jest świadomość, że „w męczeństwie staje się chrześcijanin prawdziwym uczniem Chrystusa. Przez śmierć męczeńską prowadzi droga do Chrystusa, prawdziwego Życia”²². W Liście do Kościoła w Rzymie Ignacy złożył świadectwo wyjątkowości wspólnoty, która „przewodzi w krainie Rzymian, godny Boga, godny czci, godny błogosławieństw, godny pochwały, godny powodzenia, godny czystości [wiary]”²³. Mogłoby się wydawać, że tak obfita lista godności w pełni oddaje wyjątkowość wspólnoty, jednak w liście Ignacego są one swoistym preludium do największego honoru. Jadący na śmierć biskup Antiochii wskazuje, że Kościół rzymski – „przewodzący w miłości, [jest] naznaczony prawem Chrystusa i imieniem Ojca”²⁴. Trzecie świadectwo dotyczące prymatu to dzieło Ireneusza z Lyonu

¹⁹ Tamże, s. 81.

²⁰ J. Salij, *Dar Kościoła*, Poznań 2007, s. 152-156.

²¹ Ignacy Antiocheński, *List do Kościoła w Rzymie*, [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowiejski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010, s. 128–131

²² *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowiejski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010, s. 109.

²³ *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, dz. cyt., s. 128.

²⁴ Tamże.

„Adversus haereses”²⁵. Wskazuje on tam, że należy szukać wspólnot założonych przez apostołów, które potrafią udowodnić zachowanie sukcesji apostołskiej. Jako wzór wymienia Kościół Rzymski, z którym każda wspólnota powinna się zgadzać, gdyż to właśnie w nim zachowała się tradycja apostołów.

Zamykając przegląd starożytnych świadectw, J. Salij odwołuje się do synodu i soboru, które potwierdzały znaczenie, pozycję i rolę biskupa Rzymu. Najpierw wymienia synod w Sardyce²⁶, który odbył się w roku 343. W zakresie papieskiego prymatu synod ten przyznaje biskupowi Rzymu władzę wznowienia procesu bądź ostatecznego usankcjonowania wcześniej wydanego wyroku. Z kolei sobór w Efezie²⁷ odbywający się w roku 431 podkreśla, że Piotr – Książe Apostołów – który otrzymał klucze Królestwa oraz władzę odpuszczania i zatrzymywania grzechów żyje i sprawuje władzę w osobach swych następców²⁸.

4. MISJA BISKUPA RZYMU W ŚWIEŁLE PIOTROWEJ TRADYCJI

Patrząc na źródła prymatu biskupa Rzymu oraz na najstarsze jego świadectwa należy się zastanowić, jak ma wyglądać misja biskupa Rzymu w świetle Piotrowej Tradycji. J. Salij nie dokonuje oddzielnej analizy temu poświęconej, jednak z wybranych i przytoczonych przez niego tekstów Nowego Testamentu i pism Ojców Kościoła wyłania obraz

²⁵ Por.: Św. Ireneusz, *Przeciw Herezjom*, dz. cyt. s. 39.

²⁶ Ks. Jan Dudziak w następujący sposób tłumaczy trzeci kanon dokumentu synodalnego, który mówi o możliwości apelacji: „Jeśli mianowicie któryś z biskupów osądzony w jakiejś sprawie uważa, że ma rzecz do wygrania („putat se bonam causam habere”), byle tylko posiedzenie mogło być wznowione, to w poczuciu uszanowania dla św. Piotra, niechaj ci, co rzecz tę osądzili, prześlą akta Biskupowi Rzymu Juliuszowi” Tłumaczenia innych kanonów, jak również kontekst teologiczno prawny tego synodu ks. Jan Dudziak opisuje w swoim artykule. Zob.: J. Dudziak, *Teologiczno – prawne idee kanonów synodu w Sardyce*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 1981/8, s. 337-350.

²⁷ Więcej o soborze w Efezie (431) pisze ks. Tobiasz Tomasz Szczepaniak, zob.: T.T. Szczepaniak, *Kontekst historyczno – kulturowy orzeczeń Soboru Efeckiego (431)*, w: *Theological Research*, 2018/ 6, s. 99-117.

²⁸ Por. J. Salij, *Najstarsze świadectwa prymatu biskupów Rzymu*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 34.

Piotrowej misji, który następnie dominikanin wykorzystuje w apologii prymatu. Analiza tych tekstów pozwala na wyodrębnienie podstawowych znamion misji biskupa Rzymu w świetle Piotrowej tradycji. Są nimi: przewodzenie, umacnianie innych wierzących, rozeznawanie i rozstrzyganie.

Pierwszeństwo Piotra w gronie Dwunastu uwidacznia się już w katalogach Apostołów, które można znaleźć na kartach Ewangelii synoptycznych²⁹. Chociaż każdy z nich jest inny, to we wszystkich jako pierwszy wymieniany jest Piotr, tak jakby stanowił On swoisty klucz do skarbcza dziedzictwa apostołów. Owo pierwszeństwo w liście jest również świadectwem uznania i szacunku jakim darzyli autorzy tych tekstów Kefasa. Jednak należy pamiętać, że rola przewodniczenia Kościołowi przez biskupa Rzymu nie wynika jedynie z przytoczonej wcześniej przesłanki. Otóż pozycja oraz zadania biskupa Rzymu zarysowywały się już w poszczególnych gestach wykonywanych przez oraz wobec apostoła Piotra. Mowa tutaj zarówno o czasie ziemskiej działalności Jezusa, jak i po Jego zmartwychwstaniu. Należy zauważyć takie wydarzenia jak wspomniane wcześniej rozpoznanie bóstwa Jezusa przez Piotra, zmiana imienia, zauważenie potrzeby uzupełnienia grona apostołskiego, jak również wygłoszenie katechezy po Zesłaniu Ducha Świętego. Te sytuacje sprawiły, że prymat i znaczenie Kefasa zakorzeniły się zarówno w świadomości wspólnoty Kościoła, jak również były dostrzegalne *ad extra*.

²⁹ Poszczególni synoptycy w następujący sposób przedstawiają grono Dwunastu: Św. Mateusz: A oto imiona dwunastu apostołów: pierwszy Szymon, zwany Piotrem i brat jego Andrzej, potem Jakub, syn Zebedeusza, i brat jego Jan, 3 Filip i Bartłomiej, Tomasz i celnik Mateusz, Jakub, syn Alfeusza, i Tadeusz, 4 Szymon Gorliwy i Judasz Iskariota, ten, który Go zdradził. Mt 10, 2-4

Św. Marek: 6 Ustanowił więc Dwunastu: Szymona, któremu nadał imię Piotr; 17 dalej Jakuba, syna Zebedeusza, i Jana, brata Jakuba, którym nadał przydomek Boanerges, to znaczy synowie gromu; 18 dalej Andrzeja, Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Tomasza, Jakuba, syna Alfeusza, Tadeusza, Szymona Gorliwego 19 i Judasza Iskariotę, który właśnie Go wydał. Mk 3, 16-19

Św. Łukasz: wybrał spośród nich dwunastu, których też nazwał apostołami: 14 Szymona, którego nazwał Piotrem; i brata jego, Andrzeja; Jakuba i Jana; Filipa i Bartłomieja; 15 Mateusza i Tomasza; Jakuba, syna Alfeusza, i Szymona z przydomkiem Gorliwy; 16 Jude, syna Jakuba, i Judasza Iskariotę, który stał się zdrajcą. Łk 6, 13-16.

Ojciec Jacek Salij podkreśla również, że chociaż w gronie Dwunastu można spotkać imiona zarówno semickie, jak i greckie, to jedynie *Kefas* „był przez chrześcijan posługujących się greką nazywany Piotrem”³⁰. Ten zabieg świadczy o dużym znaczeniu imienia nadanego przez samego Chrystusa, które niejako spaja osobę apostoła z powierzonym mu zadaniem³¹. Dominikanin zauważa, że można spotkać się z opiniami twierdzącymi, że Biblia 52 razy ukazuje, że jedyną Skalą jest Bóg³². Odpowiedź na ten zarzut teolog znajduje również w Piśmie Świętym, „kiedy w Biblii nie szuka się prawdy, tylko pocisków do walki – pisze Salij – można nie zauważyć, że owszem również i człowiek bywa nazywany skalą”³³. Kontynuując to rozważanie, teolog przytacza proroka Izajasza, mówiącego „Wejrzyjcie na skalę, z której was wyciosano (...) Wejrzyjcie na Abrahama, waszego Ojca” (Iz 51, 1). W tej kwestii Salij podkreśla również oczywistość faktu, że Jezus jest skalą, a zarazem źródłem skalistości Piotra, która została potwierdzona zarówno imieniem, jak i przekazaniem kluczy królestwa niebieskiego.

Rola umacniania innych chrześcijan w wierze swoje źródło ma w 22 rozdziale Ewangelii według św. Łukasza, jednak jej potwierdzenia oraz recepcji należy szukać w późniejszych tekstach nowotestamentowych. Przede wszystkim należy pamiętać, że owo utwierdzenie nie polega na powierzchownym motywowaniu, lecz o wiele bardziej na trosce o ortodoksję wyznawanej wiary, na rozwiązywaniu sporów, a w czasie próby – na wytrwaniu. Każdy z tych trzech elementów znajduje pełne odzwierciedlenie w życiu i działalności rybaka z Galilei. Przede wszystkim Piotr żyjący w pierwotnym Kościele musiał stawić czoła wyzwaniom takim jak: kwestia obrzezania, czystości rytualnej potraw czy też jednoczenia wspólnoty składającej się z pogan i Żydów.

³⁰ J. Salij, *Praca nad wiarą*, Poznań 1999, s. 170-171.

³¹ W podobnym tonie o jedności imienia z zadaniem wypowiada się kard. G.L. Müller, por.: P. Lisicki, G.L. Müller, *Chrystus jest zawsze nowoczesny*, Łomża 2018, s. 51. Aby poznać całą analizę posługi biskupa Rzymu w nauczaniu kard. G.L. Müllera zob.: P. Artemiuk, *Misja biskupa Rzymu według kardynała Gerhard L. Müllera*, w: *Roczniki teologiczne*, Tom LXVII 9/2020, s. 37-51.

³² J. Salij, *Praca nad wiarą*, Poznań 1999, s. 172.

³³ J. Salij, *Praca nad wiarą*, Poznań 1999, s. 172.

To wszystko powodowało, że nierzadko musiał On rozstrzygać kwestie wynikające z powiększania się wspólnoty wierzących. Taką sytuacją był chrzest poganina opisany w dziesiątym rozdziale Dziejów Apostolskich dokonany dzięki „szczególnemu światłu Ducha Świętego”³⁴ którym cieszył się Piotr.

Dominikański teolog w swojej pracy naukowej zajmuje się również zarzutem podważającym pełnienie urzędu biskupa Rzymu przez Piotra. Źródłem tej hipotezy jest brak personalnego pozdrowienia skierowanego do biskupa wspólnoty rzymskiej w liście do Rzymian napisanym przez św. Pawła. Odpowiadając na tę wątpliwość Salij korzysta z następujących argumentów. Po pierwsze teolog wskazuje na 1 List św. Piotra zawierający w treści nazwę „Babilon”, która była wtedy określeniem synonimicznym na Rzym. Drugim argumentem jest fakt wspólnej z Kościołem Prawosławnym tradycji o Piotrze będącym biskupem Rzymu, wykazując jednocześnie, że jej podważenie dokonało się dopiero w XVI wieku na łonie kościołów protestanckich³⁵.

5. KONTROWERSJE DOTYCZĄCE PAPIESTWA

J. Salij w apologii prymatu biskupa Rzymu nie opiera się jedynie na argumentacji z Pisma czy Tradycji, lecz stawia również czoła zarzutom pojawiającym się na przestrzeni kolejnych wieków. Swoje rozważania rozpoczyna od „Prawosławnego Katechizmu Antykatolickiego”, w którym pojawiają się zarzuty wobec trzech papieży: Wiktora, Liberiusza oraz Honoriusza. Owi pasterze starożytnego Kościoła mieli rzekomo popierać odpowiednio: montanizm, arianizm oraz monoteletyzm. Analizę oskarżeń oraz obronę tych trzech biskupów Rzymu, J. Salij przeprowadził w następujący sposób.

Wspomniany wcześniej katechizm zarzucał papieżowi Wiktorowi (+199), że ten „przez pewien czas zgadzał się na herezję montanizmu”³⁶.

³⁴ Por.: J. Salij, *Czy w Kościele musi być papież*, w: *Wokół posługi Piotrowej*, red. A. Kluczyński, Poznań 2009, s. 92-95.

³⁵ J. Salij, *Dar Kościoła*, Poznań 2007, s. 148.

³⁶ J. Salij, *Na czym polegał błąd papież Honoriusza*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011., s.78.

Warto jednak dodać, że ten zarzut nie ma żadnego odzwierciedlenia w „Historii Kościelnej”³⁷ autorstwa Euzebiusza z Cezarei, która jest głównym źródłem wiedzy o tym pontyfikacie. Zatem z jakiego źródła wywodzi się ta insynuacja? Przede wszystkim współczesny apologeta upatruje jej w znanej praktyce uwiarygadniana idei poprzez rzekome zdobycie akceptacji przez Kościół Rzymski. Podobnie było również w tym wypadku. Dominikanin stwierdza:

Takiej manipulacji dopuścił się – piętnaście lat po śmierci papieża Wiktora – Tertulian, na początku swojego dziełka pt. *Przeciw Prakseaszowi*. (...) Napisał więc Tertulian – żadne inne źródło jednak tego nie potwierdza – że biskup Rzymu już zamierzał pojednać się z montanistami, ale pod wpływem heretyka Prakseasza usztywnił swoje stanowisko i stał się ich przeciwnikiem³⁸.

W przypadku papieża Liberiusza (+366) sprawa wygląda nieco inaczej. Otóż oskarżenie o przyjęcie potępionej przez sobory powszechne herezji ariańskiej³⁹, jest zbyt daleko idącym wnioskiem, wyciągniętym jedynie z drobnych przesłanek, które w żaden sposób nie mogą go potwierdzać. W tym przypadku kluczowe będzie świadectwo św. Atanazego, którego zakonnik określa pierwszym szermierzem Kościoła Katolickiego⁴⁰. Opowiada on o Liberiuszu i innych biskupach, którzy pomimo nacisków ze strony cesarza nie zgodzili się na odwołanie biskupa Aleksandrii. Konsekwencją tego braku konsensusu pomiędzy Cesarstwem a Kościołem było wygnanie nieugiętych pasterzy. Tę historię

³⁷ Euzebiusz z Cezarei, *dz. cyt.*

³⁸ Tamże s. 83.

³⁹ Cennym źródłem wiedzy i postrzegania herezji ariańskiej przez Atanazego jest jego tekst *Historia Arianorum ad monachos*. zob.: E. Dusik-Krupa, *Historia Arianorum ad Monachos Atanazego Wielkiego: kontekst polityczny, społeczny i religijny. Opracowanie i komentarz*, Kraków 2017.

⁴⁰ Por.: J. Salij, *Na czym polegał błąd papież Honoriusza*, w: tenże, *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s.84.

potwierdza również Ammianus Marcellinus, pogański historyk, który w taki sposób relacjonuje te wydarzenia:

Liberiusz został wezwany do cesarza, by przyłączył się do zdania innych, co rozkaz cesarza przyjęli i podpisali złożenie Atanazego ze stolicy biskupiej. Oparł się jednak stanowczo i bez przerwy twierdził, że to nieskończona niegodziwość. (...) Wywieziono więc Liberiusza na wygnanie. Z obawy przed ludem, który darzył go ogromną miłością, dało się to zrobić tylko z największą trudnością i pod osłoną nocnych ciemności⁴¹.

Skoro papież Liberiusz wykazał się tak heroiczną postawą, to skąd wziął się pogląd o rzekomym przyjęciu przez niego arianizmu? Otóż odpowiedzi na to pytanie – paradoksalnie – również należy szukać u Atanazego. W „Apologii przeciw arianom”⁴² wskazuje on, że biskup Rzymu nie zniósł do końca trudów wygnania. Rzeczywiście po upływie dwóch lat zgodził się podpisać tzw. Trzecią formułę syrmijską. Jednak należy pamiętać, że nie jest to formuła ariańska oraz że nie zawiera ona artykułów niezgodnych z symbolem Soboru Nicejskiego. Jej piętą achillesową było zastąpienie bardzo konkretnego zwrotu *współlistotny Ojcu*, na bardziej otwarte na manipulację określenie *podobny do Ojca*. Warto jednak dodać, że nawet w obliczu tej różnicy zdań, św. Atanazy nie zarzucał Liberiuszowi odejścia od ortodoksji katolickiej w stronę arianizmu⁴³.

Trzeci z oskarżonych biskupów Rzymu to Honoriusz (+638), który rzeczywiście w czasie VI Soboru Powszechnego został potępiony, co zostało potwierdzone rok później przez papieża Leona II. J. Salij jako punkt wyjścia do obrony tego papieża stawia fakt, że w obydwu dokumentach jest on wymieniony jako ostatni w gronie potępionych.

⁴¹ A. Marcellinus, *Res gestae* 15,7; przeł. A. Bober, „Vox Patrum” 10/1986, s. 320.; cyt. za: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 86.

⁴² Atanazy Wielki, *Mowy przeciw Arianom*, przeł. Przemysław Marek Szewczyk, Kraków 2012.

⁴³ Por.: J. Salij, *Na czym polegał błąd papież Honoriusza*, w: tenże, *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011., s. 86-87.

Ten początkowo wąty argument zostaje następnie rozwinięty poprzez analizę postępowania Honoriusza, która rzeczywiście ukazuje tę sprawę w innym świetle. Dominikanin nakreśla polityczny kontekst monoteletyzmu, który miał być mostem łączącym Kościół Katolicki z monofizytami poprzez połączenie podwójnej natury Jezusa z *wchłonięciem* woli ludzkiej przez boską, tak jak ocean miodu pochłania łyżkę wody. Ojciec Salij wskazuje: „Czyms istotnym dla powodzenia całego zamysłu było uzyskanie poparcia biskupa rzymskiego. I właśnie wówczas – w roku 634 – papież Honoriusz zgrzeszył brakiem nauczycielskiej czujności. Uznał, że przedstawiona mu przez Sergiusza doktryna dotyczy problemu czysto akademickiego, oderwanego od życia”⁴⁴.

Podstawą do potępienia Honoriusza był jego list, do wspomnianego w cytacie Sergiusza, w którym wyznaje jedną wolę Jezusa. Należy jednak nadmienić, że chociaż VI Sobór Powszechny odbywający się w latach 680-681 potępił Honoriusza za przywołany wcześniej list, to Synod Laterański z roku 649 nie umieszcza go na liście twórców herezji monoteleckiej. Fakt ten wskazuje, że w latach *de facto* bezpośrednio następujących po błędzie Honoriusz nie był on utożsamiany z gronem monoteleckim⁴⁵.

Ostatnim zarzutem wobec papiestwa przytoczonym przez J. Saliję jest historia tzw. *papieży*, czyli legendarnej kobiety zasiadającej na Tronie Piotrowym. Dominikanin odpowiadając na powyższy zarzut – mający potwierdzać brak nadprzyrodzoności towarzyszącej wyborowi biskupa Rzymu – stosuje następujący schemat. Na początku, streszcza czytelnikowi rozwój wspomnianej legendy oraz ukazuje proces nakładania coraz to nowych jej warstw. Następnie ukazuje dowody ją falsyfikujące, a na końcu podaje możliwe źródła i postacie historyczne mogące być początkiem legendy dotyczącej „Papieży Joanny”⁴⁶.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 88-93.

⁴⁶ Na temat papieży Joanny.: M. Miazek-Męczyńska, *Przeistoczenie w męczyznę jako kobieca szansa na zbawienie? Święta z brodą, jezuitka, papieżka*, w: *Płeć i władza w kontekstach historycznych i współczesnych. Gnieźnieńskie Prace Humanistyczne*, t. I, red. M.A. Kubiacyk, F. Kubiacyk, Gniezno 2014, s. 99-113

Pierwsze wzmianki o tej historii można znaleźć w „Kronice powszechnej miasta Metz” napisanej około roku 1245, która rzeczywiście mówi o papieżu płci żeńskiej, lecz nie podaje jej imienia. Autor kroniki umieszcza ją w kalendarzu historii pomiędzy rokiem 1099 a 1101⁴⁷. To pozorne uszczegółowienie, które zapewne miało na celu uwiarygodnienie tej informacji, w rzeczywistości jest najlepszym dowodem na nieprawdziwość opowieści. Otóż czas *sede vacante* w roku 1099 wynosił jedynie 16 dni, gdyż właśnie po tylu dniach od śmierci Urbana II został wybrany Paschalis II. Kolejny etap kształtowania się tej historii jest zauważalny w „Kronice papieży i cesarzy Marcina Polaka”, która oprócz powtórzenia opowiadania z Metz, znacznie je uszczegóławia. Wskazuje, że ta kobieta miała być Angielką o imieniu Gilberta. Miała ona w czasie pobytu w Atenach przybrać ona wygląd mężczyzny, a po przybyciu do Rzymu rozpoczęła karierę naukową, której zwieńczeniem miał być wybór na urząd biskupa Rzymu w roku 855 po śmierci Leona IV. Po wyborze Gilberta miała przybrać imię Jan, a pontyfikat według przekazu trwał dwa lata, siedem miesięcy oraz cztery dni.

Zaprzeczeniem tej historii są opracowania oraz listy wskazujące na to, że po śmierci papieża Leona IV, tron apostolski został objęty przez Benedykta III. Ojciec Salij przywołuje tutaj Davida Blondela, protestanta badającego tę sprawę, który „zwrócił uwagę na to, że istnieje papieski list Benedykta III z 7 października 855 roku.”⁴⁸. Ponadto Blondel przytacza list arcybiskupa Hinkmara, do papieża Mikołaja I w którym opowiada, że wysłał niegdyś posłańca do Leona IV, jednak z racji na śmierć papieża, list został przekazany jego następcy Benedyktowi III. Jacek Salij wskazuje, że opowieść o papieżcy Joannie jest prawdopodobnie „echem, w którym zmaterializowała się i zdeformowała pamięć o trzech kobietach – Teodorze Starsze, Marozji oraz Teodorze Młodszej – które w pierwszej połowie X wieku kolejno trzęsły Rzymem i fatalnie przyczyniały się do ówczesnego upadku Stolicy Apostolskiej”⁴⁹.

⁴⁷ Por.: J. Salij, *Papieżcy Joanna oraz inne tematy widma*, w: tenże, *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 95.

⁴⁸ Tamże, s. 98.

⁴⁹ Tamże, s.100.

ZAKOŃCZENIE

Celem artykułu była refleksja nad apologią o. Jacka Salija dotyczącą prymatu oraz misji biskupa Rzymu. Niewątpliwie wśród licznych tematów i prawd wiary wymagających obrony, kwestia zwierzchnictwa papieża w Kościele jest jedną z ważniejszych. Analiza tej tematyki pozwoliła na wyciągnięcie następujących wniosków.

Po pierwsze, o. Salij jako najbardziej podstawowe źródło prymatu rzymskiego widzi Nowy Testament, a w szczególności trzy słowa, które wypowiedział Jezus do Piotra. Można je przedstawić następująco: *rzqdź, umacniaj, paś*. Do przewodzenia gronu Dwunastu upoważniał Piotra otrzymany od Jezusa mandat, a nie własne umiejętności i predyspozycje.

Po drugie, świadomości prymatu Piotra towarzyszyła Kościołowi od zarania. W celu udowodnienia tej tezy dominikanin przytacza pisma starożytnych pisarzy, takich jak Klemens Rzymski, Ignacy Antiocheński oraz Ireneusz z Lyonu. To właśnie ich teksty stały się mocnymi świadectwami, przekonującymi czytelnika do uznania pierwszeństwa biskupa Rzymu.

Po trzecie, podejście dominikanina wskazuje, że wszelkie zarzuty bądź spektakularne legendy również mogą być przydatne w apologii prymatu papieża. Ich atrakcyjna forma i pociągająca treść, w ręku wytrwanego teologa mogą stanowić swoistą „przynętę”, która może być przyczynkiem do głębszego i rzetelniejszego poznania tej tematyki.

W celu prowadzenia dalszych badań dotyczących papiestwa w Kościele katolickim można podjąć następujące tematy:

- Reformy papieża Franciszka dotyczące urzędu biskupa Rzymu
- Charakterystyka stylów sprawowania urzędu przez papieży w poszczególnych epokach.
- Centralizacja czy decentralizacja? – jaka jest przyszłość wspólnoty Kościoła.

Abstrakt

Jednym z tematów apologii o. Jacka Salija jest prymat i misja biskupa Rzymu. Dominikanin w książce pt. „Po co Kościołowi papież” podjął się dokonania

systematycznej analizy tej kwestii. Swoją obronę tej kwestii oparł na ukazaniu źródła pierwszeństwa św. Piotra w Nowym Testamencie. Odwołał się również do świadectw pisarzy wczesnochrześcijańskich, a poprzez ukazanie tych tekstów pozwolił odkryć jaka była misja Kefasa, i jak ona rzutuje na posługę jego następców. Ważnym elementem było również rzetelne rozprawienie się z zarzutami stawianymi poszczególnym papieżom oraz zdemaskowanie legend (m.in. o papieżu Joannie). Po przeprowadzonej analizie apologii o. Jacka Salija można zauważyć, że komplementarność wykorzystanych środków oraz niepowtarzalny warsztat apologetyczny pomogły w ukazaniu rzeczowej argumentacji przemawiającej za prymatem św. Piotra

Słowa kluczowe: Apologia, Biskup Rzymu, Jacek Salij, papież, prymat

Abstract

One of the central themes of Fr. Jacek Salij's apologetic writings is the primacy and mission of the Bishop of Rome. In his book *Why Does the Church Need a Pope?* the Dominican undertakes a systematic analysis of this issue. His defence of the papal primacy is grounded in the presentation of the scriptural foundations of St Peter's preeminence in the New Testament. The Dominican cites three words spoken by Jesus to Peter, which constitute a synthesis of the apostolic tasks entrusted to him as recorded in Mt 16, Lk 22, and Jn 21. He also refers to the testimonies of early Christian writers. By drawing on the writings of Clement of Rome, Ignatius of Antioch, and Irenaeus of Lyons, Salij demonstrates how the mission of the Bishop of Rome was understood by the ancient Christian community. A significant aspect of his work is the thorough response to accusations levelled against certain popes — Victor, Liberius, and Honorius — as well as the unmasking of legends, such as that of Pope Joan. After a careful examination of Fr. Salij's apologetic approach, one may observe that the complementarity of the employed sources and his distinctive apologetic method have served to present a well-founded argument in favour of St Peter's primacy. The mission of the Bishop of Rome, as presented by Fr. Jacek Salij in the light of the New Testament and the writings of the early Christian authors, reveals the cooperation of humankind with the Creator in the shaping of the history of the world.

BIBLIOGRAFIA

- Artemiuk P., *Kim jest papież w Kościele. Szkice z teologii prymatu*, Płock 2022.
Artemiuk P., *Misja biskupa Rzymu według kardynała Gerhard L. Müllera*, w: *Roczniki teologiczne*, Tom LXVII 9/2020, s. 37-51.

- Atanazy Wielki, *Mowy przeciw Arianom*, Kraków 2012.
- Cipriani S., *Św. Piotr Apostoł*, Kraków 2008.
- Dudziak J., *Teologiczno–prawne idee kanonów synodu w Sardyce*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 1981/8, s. 337–350.
- Dusik-Krupa E., *Historia Arianorum ad Monachos Atanazego Wielkiego: kontekst polityczny, społeczny i religijny. Opracowanie i komentarz*, Kraków 2017.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, przeł. A. Lisiecki, Poznań 1924.
- Ignacy Antiocheński, *List do Kościoła w Rzymie*, [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010, s. 128–131.
- Ireneusz, *Przeciw Herezjom*, w: A. Bober, *Światła ekumeny. Antologia patrystyczna*, Kraków 1965.
- Jan XXIII, *Radio address concerning the Second Vatican Council*, <https://www.ewtn.com/catholicism/library/radio-address-concerning-the-second-vatican-council-7925>.
- Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010.
- Lisicki P., Müller G.L., *Chrystus jest zawsze nowoczesny*, Łomża 2018.
- Miązek – Męczyńska M., *Przeistoczenie w męczyńską jako kobieca szansa na zbawienie? Święta z brodą, jezuitka, papieżycza*, w: *Płeć i władza w kontekstach historycznych i współczesnych. Gnieźnieńskie Prace Humanistyczne Tom I*, red. M.A. Kubiacyk, F. Kubiacyk, Gniezno 2014, s. 99–113.
- Müller G.L., *Papież. Posłannictwo i misja*, Kraków 2017.
- Tertulian, *Wybór pism*, Warszawa 1970.
- Salij J., *Prymat Piotra w Nowym Testamencie*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 17–22.
- Salij J., *Najstarsze świadectwa prymatu biskupów Rzymu*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 29–37.
- Salij J., *Na czym polegał błąd papież Honoriusza*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011., s. 77–94.
- Salij J., *Papieżycza Joanna oraz inne tematy widma*, w: *Po co Kościołowi papież?*, Poznań 2011, s. 95–107.
- Salij J., *Prymat papieża na tle dwóch koncepcji urzędu biskupiego*, w: J. Salij, *Królestwo Boże w was jest*, Poznań 1980, s. 294–305.
- Salij J., *Dar Kościoła*, Poznań 2007, s. 152–156.
- Salij J., *Praca nad wiarą*, Poznań 1999, s. 170–171.
- Salij J., *Czy w Kościele musi być papież*, w: *Wokół posługi Piotrowej*, red. A. Kłuczyński, Poznań 2009, s. 91–102.

- Seweryniak H., *Teologia fundamentalna*, t. II, Warszawa 2010.
- Starowieyski M., *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, Kraków 2010.
- Szczepaniak T.T., „Kontekst historyczno–kulturowy orzeczeń Soboru Efeskiego (431)”, „Theological Research”, 2018/6, s. 99–117.
- Vanhoye A., Williamson P.S., *List do Galatów*, Poznań 2022.